

ЮРИДИЧНІ ФІКЦІЇ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

На підставі аналізу норм Цивільного та Сімейного кодексів України виявляються особливості юридичних фікцій приватного права України, визначається їхня роль для регулювання цивільно-правових відносин.

Ключові слова: цивільно-правова норма-фікція, оголошення громадянина померлим, усиновлення, договірні фікції, договір найму, представництво.

Павличенко О. В. Юридические фикции в частном праве Украины

На основе анализа норм Гражданского и Семейного кодексов Украины определяются особенности юридических фикций частного права Украины, определяется их роль в регулировании гражданско-правовых отношений.

Ключевые слова: гражданско-правовая норма-фикция, объявление гражданина умершим, усыновление, договорные фикции, договор найма, представительство.

Pavlicenco O. Legal fiktions in private law of Ukraine

Based on the analysis of the norms of the Civil Code and Family Code of Ukraine particular legal fictions of private law in Ukraine are determined, as well as their role in the regulation of civil relations.

Key words: civil norm fiction ad citizen's death, adoption, contractual fiction, lease agreement, representation.

Еволюція цивільного права має відбуватися не тільки за рахунок розширення сфери регулювання суспільних відносин, формулювання нових принципів, понять та інститутів, а й шляхом збереження всього, що зарекомендувало себе корисним і доцільним. У цьому зв'язку неабиякий науково-практичний інтерес становить таке явище, як «правова фікція», умови, способи та наслідки її застосування. Загальновідомо, що в юриспруденції фікцію як правову конструкцію вперше розробили та впровадили в законодавчий та науковий обіг вчені-цивілісти. Для більш повного розкриття змісту правових фікцій в наш час особливо постає питання про використання юридичних фікцій у сучасному цивільному праві України. Як зазначає з цього приводу О.В. Ульяновська, наразі можна констатувати, що дослідження питань ролі фікції у правовій сфері не тільки набуває особливої актуальності, але й потребує певного переосмислення. Важливо дотримуватися загальних традицій вітчизняної юриспруденції, але практика висуває нові реалії, ігнорувати які неможливо. Зміна напрямів суспільного і державного розвитку диктує необхідність пошуку більш адекватних засобів регулювання та координації суспільних відносин, формування нового погляду на використовуваний у правовому житті інструментарій, який вже апробований практикою і може використовуватися для підвищення ефективності механізму дії права. До таких інструментів належить правова фікція, яка достатньо широко застосовується в матеріальних і процесуальних галузях українського права¹.

© ПАВЛИЧЕНКО Ольга Володимирівна – здобувач кафедри фундаментальних юридичних дисциплін ННІ ПМК Харківського національного університету внутрішніх справ

Проблематика правових фікцій у цивільному праві була предметом дослідження Є.В. Богданова, О. Величко, Є. Голодницького, О.Г. Діденка, О. Ієвіні, О.А. Кузнецової, В. Кашина, І.М. Зайцева, Р.К. Лотфулліна, І.А. Покровського, О.В. Ульяновської та ін.

Процеси глобалізації й індивідуалізації суспільства істотно відбиваються на всій системі соціального регулювання, у тому числі позначаються на механізмі дії права. Традиційний розгляд правової системи як нормативної дедалі частіше доповнюється ціннісними характеристиками, що дає можливість вважати її ціннісно-нормативною системою. Звідси випливає необхідність більш глибокого осмислення тих сторін механізму дії права, які залишалися в тіні досліджень правової науки та її законодавчого оформлення. В цілому це стосується такого явища правової сфери, як правова фікція.

У свою чергу, юридичні фікції подібні з такою математичною категорією, як уявні величини – не існуючі в дійсності, але такі, що дозволяють вирішувати найрізноманітніші прикладні та теоретичні завдання. Серед фахівців усталилася парадигма, що під юридичною фікцією розуміється прийом, що складається в нормативно-правовому визнанні існуючими в дійсності неіснуючих фактів або, навпаки, неіснуючими існуючих.

О.А. Кузнецова вказує, що цивільно-правова норма-фікція – це спеціалізована норма права, що виконує системоспрошуючу функцію шляхом визнання неіснуючих обставин такими, що існують і, навпаки, яка має структуру, що складається з двох елементів (гіпотези і диспозиції) і конструюється за схемою «Якщо А, то В вважається С»².

Як відзначає О. Величко, до простих фікцій у цивільному праві слід віднести:

- а) оголошення громадянина померлим;
- б) усиновлення;
- в) визначення частки у спільному майні подружжя;
- г) представництво і довіреність;
- д) рухомі і нерухомі речі;

є) гроші. У статті 192 Цивільного кодексу України вживається термін «грошові кошти», який, з одного боку, ототожнюється з грошима³. Водночас, у цій статті не проводиться розмежування між готівковими та безготівковими грошовими коштами. В ході дослідження правового режиму безготівкових грошей, Д.О. Гетманцев, Н.Г. Шукліна звертають увагу на думку науковців про те, що «безготівкові гроші можуть бути об'єктом права власності внаслідок юридичної фікції, що існує в законодавстві». При цьому під безготівковими грошима пропонується розуміти кредитові залишки різних рахунків клієнтури в банках та відносити їх до однієї з форм існування грошей, а саме – до квазіготівкових грошей або фікції готівки⁴;

ж) правову природу юридичної особи. Наука цивільного права приділяла багато уваги вченню про юридичних осіб як суб'єктів цивільного права, що зумовлювалось потребами розвитку виробничих та деяких інших суспільних відносин. Були розроблені різні теорії щодо суті юридичної особи, які зводилися до трьох основних напрямів: а) теорія фікції; б) теорія заперечення юридичної особи; в) теорія реальності юридичної особи⁵.

Основоположником теорії фікції юридичної особи вважають папу Іннокентія IV, який в 1245 р. на Ліонському соборі заявив, що корпорація існує лише в людській уяві, що це фікція (personaficta), придумана розумом. Корпорація

позбавлена волі, лише її члени, живі люди, мають волю і діють. Подальше наукове обґрунтування теорії фікції юридичної особи в кінці XIX ст. дав засновник «історичної школи» права Ф.К. фон Савіньї. Його концепція зводилася до того, що властивостями суб'єкта права в дійсності володіє тільки людина, проте законодавець в практичних цілях визнає за юридичними особами властивості людської особистості, реалізує їх. Тим самим законодавець, звертаючись до юридичної фікції, створює видуманий суб'єкт права, який існує лише як абстрактне поняття. Як подібне фіктивне утворення розглядав юридичну особу і Г.Ф. Шернешевиц, який, в свою чергу, вважав юридичні фікції не вдаваними поняттями, а науковими прийомами пізнання, а юридичну особу – «штучним суб'єктом» обігу, створеним для досягнення визначеної цілі.

У французькій літературі досить близькі по суті погляди висловлював М. Планіоль, який вважав, що юридична особа – це колективне майно, яке як суб'єкт права є юридичною фікцією, створеною для спрощеного його використання. І знову ми зустрічаємось із фікцією, яка просто прийняла нову форму⁶.

з) позовну давність та поновлення строків позовної давності тощо.

До похідних належать юридичні фікції, які пов'язані з юридичною діяльністю:

1) умови договору комісії (припущення, що комісіонер є власником);

2) умови договору міни (припущення, що має місце договір купівлі-продажу);

3) норми про право власності на інформацію (припущення про інформацію як різновид майна, хоча насправді інформація не є майном, а тому не може вважатися предметом права власності, тощо⁷.

Також О. Величко вказує на те, що юридичні фікції можна поділити на фікції-аксіоми та фікції-презупції (за цим критерієм їх можна поділити також на оспорювані й неоспорювані). Фікції-аксіоми є безумовними твердженнями чи припущеннями, які не можуть бути спростовані судом. Вони встановлюються нормами права і, відповідно, захищаються державою. До них належать, наприклад, норми про визначення місцезнаходження юридичної особи чи місця проживання фізичної особи, а також норми про юридичну особу, про рухомі та нерухомі речі тощо. До фікцій-презупцій належать фікції, які можуть бути оскаржені в суді. Такі юридичні фікції встановлюються як нормами права (інститут визнання особи безвісти зниклою чи померлою), так і сторонами в угодах, і мають значення та обов'язковий характер тільки для учасників цієї угоди. Наприклад, такою договірною фікцією буде домовленість сторін про валюту платежу (розрахунків). Мається на увазі, що для сторін угоди саме сума коштів певної валюти буде вважатися належною оплатою, грошима. Взагалі можливість встановлювати фікції сторонами в угодах зумовлена загальним принципом цивільного права – принципом диспозитивності.

Такі його складові, як: 1) юридична рівність сторін; 2) вільне волевиявлення; 3) майнова автономність, – дають право суб'єктам цивільних правовідносин (зокрема й правочинів) домовлятися про моделі правового регулювання і, відповідно, визначати фікції. Встановлення сторонами угоди фікцій має на меті звільнити у майбутньому ці ж сторони від доведення в суді фактів та обставин, які охоплюються «договірною фікцією». А це, в свою чергу, сприяє стабілізації та впорядкованості цивільного обороту і спрощенню процедури вирішення спорів між сторонами договірних правовідносин⁸.

Велика кількість фікцій використана українським законодавцем у регулюванні спадкових відносин. Так, фікцією є принцип декларативної дії розподілу спадкового майна, згідно з яким кожен спадкоємець отримує свою долю спадку безпосередньо від померлого спадкодавця навіть після того, як майно декілька років перебувало у спільному нероздільному володінні з померлим. Інший приклад фікції – участь у цивільних правовідносинах ненародженої дитини. Згідно з умовами цієї фікції щойно зачата дитина вважається народженою щоразу, коли таке рішення збігається з інтересами цієї дитини. Очевидною фікцією є також припущення про те, що рухома річ є нерухомістю і навпаки⁹.

Є. Голодницький з приводу використання юридичних фікцій у цивільному законодавстві України зазначає таке: договірні фікції покликані усунути деякі прогалини при укладенні договорів. У іншому випадку, якби ЦК не містив таких фікцій для певних договорів, то вони б вважалися неукладеними з відповідними наслідками¹⁰.

Так, якщо термін найму не встановлений, відповідно до частини 2 статті 763 ЦК України, договір найму вважається укладеним на невизначений термін. Проте договір найму житла без вказівки терміну вважається укладеним на п'ять років (стаття 821 ЦК України)¹¹.

Згідно зі статтею 763 ЦК України договір найму, строк якого перевищує максимальний, встановлений законом, вважається укладеним на строк, що відповідає максимальному строку згідно із законом¹². Згідно зі ст. 1036 ЦК України, якщо сторони не визначили строк договору управління майном, то він вважається укладеним на п'ять років¹³.

У разі відсутності заяви однієї зі сторін про припинення або зміну договору управління майном після закінчення його строку договір вважається продовженим на такий самий строк і на таких самих умовах.

Фікції обставин і фактів встановлюють свідомо помилкові юридичні факти, які неможливо або недоцільно визначати або доводити, що полягають у визнанні неіснуючого факту таким, що існує або, навпаки, існуючої обставини неіснуючою. Наприклад, частина 2 статті 43 ЦК України закріплює, що при неможливості встановити день здобуття останніх відомостей про місце перебування особи початком його безвісної відсутності вважається перше число місяця, наступного за тим, коли були отримані такі відомості, а при неможливості встановити цей місяць – 1-го січня наступного року¹⁴. Інша відома фікція частин 3 і 4 статті 212 ЦК України, відповідно до якої, якщо настанню обставини недобросовісно перешкодила сторона, якій це невигідно, обставина вважається такою, що настала. Проте якщо настанню обставини недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина вважається такою, що не настала¹⁵. Якщо ухилення замовника від прийняття виконаної роботи спричинило зміну терміну здачі роботи, згідно з ч. 6 ст. 853 ЦК України, вважається, що право власності на виготовлену (перероблену) річ перейшло до замовника в мить, коли повинна була відбутися її передача¹⁶. А згідно із статтею 1078 ЦК України майбутня вимога вважається переданою з дня виникнення права вимоги до боржника. Якщо передача права грошової вимоги зумовлена певною подією, вона вважається переданою з моменту настання цієї події¹⁷.

Відповідно до частини 3 статті 46 ЦК України фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. На підставі такого рішення суду орган реєстрації актів цивільного стану видає свідоцтво про

смерть, у якому за допомогою юридичної фікції днем смерті значиться день набрання чинності рішенням суду¹⁸.

Не викликає при цьому сумнівів, що особа могла померти в інший день. З другого боку, реєстрація смерті й видання свідоцтва про смерть не виключають того, що особа може бути живою.

У сучасному сімейному законодавстві України передбачено, що усиновлення є прийняття усиновителем до своєї сім'ї особи на правах доньки чи сина. Як зазначає з цього приводу О. Ієвіня, необхідність вживання даного засобу юридичної техніки в сімейному праві зумовлена категоричністю і неспростовністю юридичної фікції. Дані властивості фікції дозволяють захистити дитину від можливих переживань з приводу розбіжностей, які через специфіку ситуації можуть виникнути між юридичними і біологічними батьками і не можуть бути подолані шляхом використання інших юридичних засобів. Крім того, у зв'язку з подальшим розвитком наукових технологій і ускладненням суспільних стосунків, можна прогнозувати появу нових, а також більш активне вживання вже існуючих юридичних фікцій в родинному законодавстві¹⁹.

Взагалі усиновлення як правова фікція призводить до цілої низки інших фіктивних ситуацій. Так, фіктивну ситуацію створює реалізація положення ч. 1 статті 29 Сімейного кодексу України, яка передбачає, що особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання бути записаною у Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини або повнолітньої особи²⁰.

При відсутності добровільного визнання батьківства або рішення суду про визнання батьківства інформація про прізвище батька у свідоцтві про народження дитини, яка народилася від батьків, які не є у шлюбі, подається за прізвищем матері, тобто батьком записується не той, хто фактично ним був, тобто неіснуюча особа. Але це, до речі, кращий вихід, ніж той, коли замість прізвища батька у свідоцтві про народження дитини тривалий час (від 1944 до 1968 рр.) ставився прочерк. До фікції належить зміна дати і місця народження усиновленої дитини, передбачена статтею 230 Сімейного кодексу України²¹.

Використовуються фікції в сімейному праві України також і у зв'язку із подальшим правовим опосередкуванням такої сфери, як репродуктивні технології появи дітей та сурогатного материнства. Так, стаття 123 Сімейного кодексу України встановлює: «У разі народження дружиною дитини, зачатої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, здійснених за письмовою згодою її чоловіка, він записується батьком дитини²². У разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя. Подружжя визнається батьками дитини, народженої дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій»²³. Отже, завдяки застосуванню фікцій відбувається правове опосередкування тих суспільних відносин, які раніше взагалі не були у сфері дії права.

Водночас слід вказати і на той факт, що особливістю фікцій приватного права є їхня здатність породжувати як правомірні, так і неправомірні юридичні наслідки. Прикладом цьому слугує фіктивний шлюб, який за своїм змістом не відповідає цільовому призначенню шлюбу у суспільстві. Наприклад, фіктивний шлюб, незважаючи на наявність державної реєстрації, не відповідає головній меті шлюбу – створення сім'ї. Так само і розірвання шлюбу може бути визнане фіктив-

ним, якщо буде встановлено, що жінка та чоловік продовжували проживати однією сім'єю і не мали наміру припинити шлюбні відносини²⁴. Відповідно до ч. 2 статті 236 Сімейного кодексу України усиновлення визнається недійсним за рішенням суду, якщо усиновитель не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення)²⁵. Здебільшого такі фіктивні стани переслідують корисливі мотиви. На відміну від правомірних, не породжують правовідносин, які мали б виникнути, і можуть розглядатися як різновид зловживання правом. Водночас, якщо фіктивний сімейно-правовий стан у подальшому породжує не уявні, а реальні правовідносини, закон не надає фіктивності юридичного значення. Наприклад, частини 3 статті 40 Сімейного кодексу України встановлює, що шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом зникли обставини, які засвідчували небажання особи створити сім'ю²⁶.

Цивільному законодавству також відомі родинні фікції засоби регулювання суспільних відносин – символи і символічні дії.

У приватному праві до них можуть бути віднесені певні жести учасників торгів на біржі, конклюдентні дії. Символ завжди символізує, позначає щось, це зовнішній образ реального наміру. Фікція ж не приховує за собою жодної реальності. Через цю обставину ми відносимо жетон або квиток, підтверджуючі здійснення операції, не до символів (знаків), що вказують на форму операції, а до фікцій, бо в операції, що підтверджується жетоном або квитком, немає ані усної, ані письмової форми. Вони підтверджують волю на здійснення операції, і в цьому сенсі вони – символи, але не форму операції, щодо до якої вони – фікція. Закон з однаковою підставою міг встановити, що жетон і квиток є підтвердженням не усної, а письмової форми операції, і це було б такою ж фікцією, як і підтвердження усної форми операції.

Інколи стверджується, що при мовчазному виявленні волі останнє зовсім не має місця, а допускається лише як фікція. Дійсно, мовчання у ряді життєвих ситуацій «може кричати». У праві значення мовчання інше.

А.Г. Діденко вказує, що «мовчання визнається вираженням волі зробити операцію у випадках, передбачених законодавством або угодою сторін». Якщо відповідно до процитованого правила законодавство визнає в тому або іншому конкретному випадку за мовчанням значення вираження волі, то сторонам, що сперечаються, не потрібно доводити існування яких-небудь фактів, що спростовують дану нормативну установку, досить послатися на нормативний акт, де це передбачено (власне кажучи, і цього робити не потрібно, бо знання законодавства передбачається). Коли законодавство або угода сторін роблять мовчання юридичним фактом, тобто надають мовчання значення згоди або незгоди, то відповідний факт перетворюється на правову фікцію, оскільки він не приховує за собою визначення волі особи²⁷.

1. *Ульяновська О.В.* Фікції в правовій системі України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2010. – С. 2. 2. *Кузнецова О.А.* Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы: Дис. ... докт. юрид. наук. – Екатеринбург, 2007. – С. 78. 3. *Цивільний кодекс України* від 16.01.2003 № 435-IV. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> 4. *Гетманцев Д.О., Шукліна Н.Г.* Банківське право України: Навч. посіб. – К., 2007. – С. 53. 5. *Величко О.* Юридичні фікції в цивільному праві // Наукові записки НаУКМА. Серія: Суспільні науки. – 2003. – Т. 22. Ч. II. – С. 222. 6. *Кочергина Е.* Организационно-правовая форма юри-

дических лиц: генезис доктрин и подходов // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №1. – С. 37. 7. *Величко О.* Цит. праця. – С. 222. 8. Там само. – С. 222. 9. Там само. – С. 222-223. 10. *Голодницький Э.* Презумпции и фикции в новом ГК. Теория юридических презумпций и фикций [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawfirm.org.ua/Content/Press/litigation/litigation5.aspx>. 11. *Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. 12. Там само. 13. Там само. 14. Там само. 15. Там само. 16. Там само. 17. Там само. 18. Там само. 19. *Ісвіня О.* Застосування презумпцій та фікцій в регулюванні сімейних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://palata.notariat.org.ua/print.php?id=201&tbl=docs>. 20. *Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. 21. Там само. 22. Там само. 23. Там само. 24. *Лотфуллин Р.К.* Юридические фикции в гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2008. – С. 16. 25. *Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. 26. Там само. 27. *Диденко А.Г.* Фикции и презумпции в гражданском праве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.kz/203578-fikcii-i-prezumpcii-v-grazhdanskom-prave.html>

УДК 32.019.51

І. В. БОЙЧУК

ВПЛИВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (ЗМІ) НА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ

Досліджується вплив ЗМІ на формування громадської думки та політичний вибір громадян під час виборчих кампаній, розкриваються особливості голосування на виборах під впливом інформації, тиражованої ЗМІ.

Ключові слова: політична участь громадян, вибори, політичні партії, засоби масової інформації, електронна демократія, політична свідомість.

Бойчук І. В. Влияние средств массовой информации (СМИ) на участие граждан Украины в избирательных кампаниях

Исследуется влияние СМИ на формирование общественного мнения и политический выбор граждан во время избирательных кампаний, раскрываются особенности голосования на выборах под влиянием информации, тиражируемой СМИ.

Ключевые слова: политическое участие граждан, выборы, политические партии, средства массовой информации, электронная демократия, политическое сознание.

Boychuk I. V. Influence of mass-media on participation of Ukraine citizens in election campaigns

In article influence of mass-media on formation of public opinion and a political choice of citizens during election campaigns is investigated, features of voting on report by mass-media is reveal.

Key words: participation, voting, political party, mass-media, e-democracy, political consciousness.

Загальна декларація прав людини (ст. 21) проголошує, що кожна людина має

© БОЙЧУК Ігор Васильович – здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корещького НАН України